

قدیم‌ترین نسخه‌ی «قرآن کریم» در آسیای مرکزی معروف به قرآن عثمانی

حاجی نظیر محی‌الدین تورسون‌زاد*

چکیده

در این مقاله جمع‌آوری قرآن از جانب خلفای راشدین از جانب عثمان بن عفان بیان شده، و راجع به قدیم‌ترین نسخه‌ی قرآن مجید در آسیای مرکزی، اطلاعات سودمند فراهم آمده است.

واژه‌های کلیدی: عثمان ابن عفان، خط کوفی، زید ابن ثابت، حاجی عبیدالله احرار.

تاریخ گرد آوردن و به خط نوع کوفی عربی نوشته شدن یادگاری گران‌بهای علم و فرهنگ عالم‌شمول [جهانی، فراگیر] اسلام با نام "قرآن عثمانی" در اثرهای عالمان و دانشمندان عرب و عجم قرون وسطی [عنوان مبتنی بر تقسیم بندی تاریخ در اروپا] به صورت مختصر و به طور معتبر بیان گردیده‌اند.

از جمله طبری (۸۳۹-۹۲۹) هنگام نقل واقعه‌های سال ۱۰ هـ.ق. (۶۳۱-)

---

* پروفیسور، مدیر مرکز علمی در دانشگاه حقوق، بیزنس [تجارت] و سیاست جمهوری تاجیکستان

۶۳۲م.) در باره‌ی دبیران پیامبر خدا [ص] گفته است: «به قولی نخستین کسی که برای او می‌نوشت ابی ابن کعب بود و در غیاب او زید ابن ثابت می‌نوشت». هم‌چنین گاهی عثمان ابن عفان، علی ابن ابوطالب [ع]، خالد ابن سعید، ابان ابن سعد و علاء ابن حضرمی کلام ربّانی و حادثه‌های مبارک را از پیامبر می‌نوشتند. بنا بر خبر طبری، کاتب ابوبکر نیز همان زید ابن ثابت بود که بار اوّل سال‌های ۶۳۲-۶۳۴ میلادی قرآن را کتابت کرد، و اخبار را برای خلیفه عثمان ابن عفان می‌نوشت.

صاحب کتاب «الفهرست» ابن ندیم (آخر عصر ۱۰ میلادی) در باره‌ی اوّلین خطّاط قرآن مجید؛ زید ابن ثابت، چنین حکایت کرده است: ابوبکر به زید ابن ثابت گفت:

«...ترا جوان خردمندی می‌شناسم که آلودگی به کارهای زشت و ناپسند نداری. و نزد رسول خدا کاتب وحی بودی، بیا و به جستجوی قرآن برخیز. و آن را جمع‌آوری بنما. زید گوید: به خدا سوگند که برداشتن کوهی از کوهها بر من سنگین‌تر از کار جمع‌آوری قرآن نبود. من از روی تکه‌پاره‌ها و سنگ‌های سفید و ساقه‌ی شاخه‌های درخت خرما و سینه‌های مردم آن را جمع کردم. حتّی سوره‌ی «توبه» را که نزد ابوخرزیمه انصاری یافتم، نزد هیچ کسی ندیده بودم».

موافق اسناد قاموس مسعودی (وفات سال ۹۵۶ میلادی) جامع کامل و صحیح کلام‌الله که با اهتمام و کوشش خلیفه‌ی سوم راشد عثمان ابن عفان گردآوری و آماده شده بود، ایّام شورش مخالفین؛ ۱۷ ژوئن سال ۶۵۶ میلادی، مورد قرائت وی قرار داشت که گشته شد: «در آن وقت قرآن پیش

وی بود که می‌خواند».

در صحیفه‌های قاموس و تفسیرهای معروف تحت عنوان «انسیکلوپدیه [دائرة المعارف] اسلام»، «لغت‌نامه‌ی دهخدا»، «فرهنگ مختصر اسلام» در مقالات بخشیده [راجع به] به قرآن، کتاب جامع کلام‌الله عثمان معرفی شده است.

قرآن عثمانی به صورت کتاب در سال‌های خلافت یار سوم پیامبر مرتب گردید. این نکته در منابع خطی فارسی و عربی، مأخذهای علمی زمان نو به زبان‌های روسی، انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و فارسی ذکر شده است. عثمان ابن عفان به همه‌ی مسلمانان امر نمود تا نوشته‌های قرآن را که در دست دارند به او پیشکش نمایند. او برای تنظیم و مرتب ساختن نمونه‌ی کامل و صحیح قرآن نسخه‌های زید ابن ثابت و حفصه را اصل قرار داد و نسخه‌ی کامل کتاب الهی را گردآوری کرد. در باره‌ی سهم عثمان ابن عفان به صفت جامع و صاحب کلام‌الله، یعقوبی چنین آورده است: «عثمان قرآن را جمع‌آوری کرد و مرتب نمود و سوره‌های دراز را با سوره‌های دراز، سوره‌های کوتاه را با سوره‌های کوتاه پهلوی هم آورد و به اطراف و اکناف نوشت که قرآن را جمع‌آوری کنند، تا همه جمع‌آوری شد. سپس آن‌ها را با آب گرم و سرکه جوشانید و به قولی آن‌ها را سوزانید» (تاریخ یعقوبی، ص. ۶۴).

عثمان ابن عفان به چهار نفر دبیران نامی؛ زید ابن ثابت، عبدالله ابن زبیر، سعد ابن عاص و عبدالرحمن ابن حارث ابن هشام، دستور داد که از

کتابت نوی قرآن که وی آماده نموده است، نسخه برداری کنند. هنگام نسخه برداری دبیران باید با قُریشیان هماهنگی و موافقت می نمودند، زیرا قرآن به زبان و شیوه‌ی عرب‌های قُریش نازل گردیده بود (ابن اثیر، ص. ۴۲).

به گفت یعقوبی: «عثمان نسخه‌های قرآن را به شهرها فرستاد: نسخه‌ای به کوفه و نسخه‌ای به بصره و مصحفی به مدینه و مصحفی به مکه و مصحفی به شام و مصحفی به بحرین و مصحفی به یمن و مصحفی به جزیره و مردم را فرمود که از یک نسخه قرائت کنند». خلاصه این که تنظیم قرآن مجید و نشر متن معیار آن و آماده شدن نمونه‌ی متحدالشکل کلام ربّانی، به عنوان سهم مهم و ارزشمند عثمان ابن عفان در خدمت به اسلام اعتراف شده است (کلوچوسکی، پتروشفسکی، بالشاکوف).

جمع آوری قرآن توسط عثمان یا دقیق‌تر توسط زید و عثمان، از رخ داده‌های قدیم فرهنگ و هنر اسلامی در قرن اول هجری قمری و هفتم میلادی است.

مرتبان و محرران این نسخه برای رونویس و زینت و آرایش آن بسیار زحمت کشیدند. یک نسخه از این قرآن در کتابخانه‌ی خدیو قاهره در مصر نگاه داشته می‌شود. نسخه‌ی دیگر قرآن عثمانی سال ۱۸۶۹ در سمرقند بازیافت گردید.

در تاریخ ۳۰ مه سال ۱۸۶۹ یعنی بعد از گذشت یک سال و یک ماه از فتح سمرقند از جانب امپراتوری روسیه، سردار حربی [فرمانده‌ی نظامی] ناحیه‌ی تازه تأسیس زرافشان؛ ژنرال ا.ک. ابرماف، در مکتوب خود به نام

حاکم منطقه‌ی ترکستان؛ ژنرال ک.پ. کوفمن عاید [در باره‌ی] محفوظ بودن قرآن قدیم در مسجد خواجه عبیدالله احرار ولی در سمرقند خبر رسانید. به امر کوفمن و با فرمان ابرماف، یکی از سربازان روس به نام سیراف به جستجوی این قرآن مشغول شده و آن را پیدا کرد و به فرماندهان ذکرشده پیشکش کرد. موافق روایت معمول تاجیکان سمرقند، قرآن مسجد خواجه احرار ولی با دست خود عثمان ابن عفان نوشته شده است (لونین، ص. ۱۰۴).

خبر در باره‌ی بازیافت نسخه‌ی دست‌خط قدیمه‌ی قرآن از سمرقند در روزنامه‌ی «گالاس» [«Голос»] نشر سنت پترزبورگ ماه مارس سال ۱۸۷۰ درج گردید. ۲۸ آوریل سال ۱۸۷۰ در صحیفه‌های روزنامه‌ی «ترکیستنسکی ویدماست» [«Туркестанские ведомости»] مقاله‌ی ا.ل.کن تحت عنوان «قرآن عثمانی» به طبع رسید.

محقق عرب‌شناس روس ا.ف.شیونین (۱۸۶۷-۱۹۳۷) متن قرآن قدیم سمرقند را مورد پژوهش پلی گرافی قرار داد. بنا به ارزیابی ا.ف.شیونین این نسخه با خط کوفی در ۳۵۳ ورق کلفت محکم کاغذ پوستی رنگش زرد دیگرش سفید چین‌خورده نوشته شده است. هر ورق از ۱۲ سطر اندازه‌اش ۵۰ ۱۰ ۴۴ سانتی‌متر عبارت بود. بزرگی عمومی ورق ۶۸ ۱۰ ۵۳ سانتی‌متر را تشکیل می‌کرد. نسخه‌ی قرآن قدیم سمرقند دارای اشارت‌های فارق (رخچه‌هایی که در خط کوفی نقطه‌ها را عوض می‌نمودند) بود، اما علامت‌های زیر و زبر، همزه، فتحه، کسره، ضمه، مدّ نداشت. هر آیه‌ی قرآن مذکور از دیگرش با چهار یا هفت رخ جدا گردیده، با علامت مربع‌شکل

ستاره‌دار فصل‌بندی شده بود. داخل آن‌ها حرف سرخ کوفی، رقم آیه‌ی مذکور را افاده می‌نمود. سوره‌ها از همدیگر با رخ (خط) رنگین عبارت از علامت‌های مربع‌مانند درازشکل [مستطیل] جدا کرده شده نام نداشتند. ولی به استثنای سوره‌ی نهم همه‌ی دیگر سوره‌ها با «بسم‌الله الرحمن الرحیم» آغاز می‌یافت. راجع به موضوع «خون مقدس خلیفه عثمان» که ورق‌های این نسخه‌ی قرآن را ارغوانی کرده است، ا.ف. شیبونین تحقیق نموده توضیح می‌دهد که آن بعداً صورت گرفته است. موافق خلاصه‌ی ا.ف. شیبونین نسخه‌ی قرآن قدیم از مسجد خواجه احرار سمرقند عیناً همان مجلد در دست عثمان گشته شده نیست. بنابر ارزیابی ا.ف. شیبونین پژوهش بی‌غرضانه‌ی او گواهی داد که این نسخه‌ی قرآن دست‌نویس در آخر عصر ۸ میلادی مطابق ابتدای عصر ۲ هـ.ق.، یعنی بعد پنجاه سال از فوت خلیفه عثمان ابن عفان کتابت شده است.

تاریخ به سمرقند آمدن نسخه‌ی قرآن قدیم، معروف با نام «قرآن عثمانی» مورد توجه زمره‌ی عالمان شده باشد هم، ولی این مسئله پره [کامل] روشن نشده است. به اندیشه‌ی برخی از محققان، این قرآن از جمله‌ی کتاب‌های کتابخانه‌ی امیر تیمور کورگانی بوده، همچون دردانه‌ی به دست‌آورده‌ی این جهانگیر از غذاهای طولانی شناخته شده است. ولی در رساله‌های نظام‌الدین شامی، شرف‌الدین علی یزدی، حافظ ابرو، معین‌الدین نطنزی که به تاریخ استیلاگری‌های تیمور لنگ بخشیده شده‌اند [اختصاص دارند]، معلومات دقیقی در باره‌ی قرآن عثمانی پیدا نشدند. موافق روایتی که خادمان مسجد خواجه احرار؛ ملّا عبد الجلیل و ملّا محسن مفتی به ا.ل.کن

نقل کردند، یکی از مریدان خواجه احرار، قرآن عثمانی را از خزینه‌ی خلیفه‌ی روم به پیر مرشد خود همچون مکافات و برای طبابت پادشاه ترکیه [سلطان عثمانی] به دست آورده تحفه نموده است. خواجه احرار کتاب قرآن عثمانی را در قطار [کنار] ثروت بسیار خویش وقف مدرسه و مسجد خود در سمرقند کرده است. نسخه‌ی گران‌قدر قرآن عثمانی با صلاح‌دید منصب‌داران عالی روسیه تقریباً سال ۱۸۷۰ به ترکیب خزینه‌ی دست‌خطهای کتابخانه‌ی امپراتوری عمومی در پترزبورگ وارد گردید. فوراً بعد از غلبه‌ی انقلاب اکتبر سال ۱۹۱۷ مردم مسلمان به حاکمیت شوراها مراجعت نمودند و به اهل اسلام برگردانیدن این کتاب ارزشمند را التماس و خواهش کردند. لنین ۶ دسامبر سال ۱۹۱۷ جواباً به مراجعت‌نامه‌ی مسلمانان بابت بی‌درنگ سپاریدن قرآن معروف به صاحبان اصلی آن دستور داد. قرآن عثمانی را اول به اوفای مرکز باشقردستان [باشقریستان]، بعداً به تاشکند برگردانیدند. بیشتر از نود سال نسخه‌ی نادر و کم‌یافت و بی‌نظیر قرآن عثمانی در موزه‌ی تاریخ ازبکستان در تاشکند محفوظ است.

منابع و پی نوشت:

۱. تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. تألیف محمد ابن جریر طبری، جلد چهارم، ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲ هـ.ش.
۲. کتاب الفهرست. تألیف محمد ابن اسحاق الندیم. ترجمه و تحقیق محمد رضا تجدد، ابن شیخ علی ابن زین العابدین حالر مازندرانی. مؤسسه‌ی انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۶ هـ.ش.
۳. تاریخ یعقوبی، جلد دوم. تألیف احمد ابن ابو یعقوب «ابن واضح یعقوبی»، ترجمه‌ی محمد ابراهیم آیتی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱ هـ.ش.
۴. مروج الذهب و معادن الجوهر، جلد اول. تألیف ابوالحسن علی ابن حسین مسعودی. ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. وزارت فرهنگ و آموزش عالی، ۱۳۶۵ هـ.ش.
۵. تاریخ کامل. نوشته‌ی عزالدین ابن اثیر. برگردان دکتر سید حسینی روحانی، جلد چهارم، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۶. روضه الصفا. تألیف محمد ابن خالدشاه بلخی معروف به میرخواند. تهذیب و تلخیص از دکتر عباس زریاب خویی، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۳ هـ.ش.
۷. حبيب السیر فی الاخبار افراد بشر. تألیف غیاث الدین هماد الدین الحسین خواندمیر، زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی از انتشارات کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۶۲ هـ.ش.

^ A.Л.Кун. Коран Османа/ «Туркестанские ведомости», ۲۸ апреля ۱۸۷۰, № ۱; Материалы для статистики Туркестанского края, вып. ۱۱۱, ۱۸۷۴, стр. ۴۰۱-۴۰۴; А.П.Хорошхин. Первый Коран (Самаркандское издание / Сб.статей, касающихся до Туркестанского края,

СПБ., ۱۸۷۶, стр. ۲۳۸-۲۴۱; А.Ф.Шебунин. Куфийский Коран – Имп. СПБ. Публичной библиотеки / Записки вост. отдела Рус.археолог. об-ва, т. VI, ۱۸۹۲, стр. ۶۹-۱۳۳; Л.К.Ю. (Н.В.Дмитровский. Маргеланские письма / «Туркестанские ведомости», ۱۸۹۶, № ۸۸; Н.П.Остроумов. Коран и прогресс. Ташкент, ۱۹۰۱, стр. ۱۲۴-۱۳۳; В.В.Бартольд. История изучения Востока в Европе и России / Академик В.В.Бартольд. Соч., т.ІЧ, изд. «Наука»; Главная редакция вост. лит., Москва, ۱۹۷۷, стр. ۴۴۱. В.А.Крачковская. Эволюция куфического письма в Средней Азии/ Эпиграфика Востока, ۱۱۱, ۱۹۴۹, стр. ۳-۴; И.Ю.Крачковский. Над арабскими рукописями. Листки воспоминаний о книгах и людях / Избранные сочинения, т. ۱, М.-Л., ۱۹۵۵, стр. ۱۱۵; Б.В. Лунин. Средняя Азия в до революционном и советском востоковедении, изд. «Наука» Уз ССР. Ташкент, ۱۹۶۵, стр. ۹۹-۱۰۹; ۳۳۳-۳۳۵; И.П.Петрушевский. Ислам в Иране в VII-IV веках (курс лекций). Изд. Ленинградского университета, ۱۹۶۶, стр. ۱۰۴; Л.И.Климович. Книга о Коране его происхождении и мифологии. Политиздат, ۱۹۸۶, стр. ۶۲-۸۲; Г.Э. фон Грюнебаум. Классический ислам ۶۰۰-۱۲۵۸, изд. «Наука» ГРВЛ, Москва, ۱۹۸۶, стр. ۵۷; О.Г.Большаков. История халифата, ۱۱, Эпоха великих завоеваний ۶۳۳-۶۵۶, Москва, изд. фирма «Восточная литература» РАН, ۲۰۰۰, стр. ۱۹۲-۱۹۴.

۹ علی اکبر دهخدا. لغتنامه دهخدا. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

۱۳۷۳

۱۰. ал-Куран / Ислам энциклопедический словарь, М., «Наука», ГРВЛ, ۱۹۹۱, стр. ۱۴۱-۱۴۲.

۱۱. «Голос», СПБ, ۱۸۷۰, № ۲۴۳, Туркестанский сборник, т.

۱۲ А.Ф. Шебунин. Куфийский Коран СПБ Публичной библиотеки / Записки Восточного отделения имп.

Русского археолог. Общества .

۱۳ Ленин ин Советский Восток. Дружба народов,
۱۹۵۷, № ۱۱, сах. ۱۳-۱۴; В.И.Ленин о Средней Азии и
Казахстане, Ташкент, Госиздат Уз ССР, ۱۹۶۰ .